

تحلیل علل سیاسی و اجتماعی محدودیت سفرهای زیارتی به حرم جعفر بن ابی طالب (ع) در اردن

محمد رضا زارع خورمیزی^۱

چکیده

سرزمین اردن در تاریخ صدر اسلام به دلیل شهادت حارث بن عمیر، تنها فرستاده شهید پیامبر اسلام (ص)، و وقوع بزرگ‌ترین سریه دوران رسول خدا (ص)، یعنی نبرد موتة که به شهادت جعفر بن ابی‌طالب و تعدادی دیگر از مسلمانان نخستین انجامید، اهمیت ویژه‌ای یافته است. مزار جعفر طیار، نخستین شهید از خاندان ابوطالب، در کرک اردن به‌عنوان مکانی مقدس و مورد احترام مسلمانان شناخته می‌شود. این مزار طی دوره‌های مختلف تاریخی بازسازی و توسعه یافته و امروزه به مهم‌ترین محل تجمع دوستداران اهل بیت (ع) در اردن تبدیل شده است. با این حال، زیارت این حرم به دلایل مختلف به‌طرز پریش‌برانگیزی محدود و مهجور مانده است. در دهه‌های اخیر، مقامات امنیتی، گروه‌های فشار و جریان‌های تکفیری محدودیت‌های بسیاری در این زمینه ایجاد کرده‌اند. این نوشتار با هدف بررسی دقیق علل سیاسی و اجتماعی این محدودیت‌ها، به این نتیجه رسیده است که وابستگی دولت اردن به آمریکا و انگلیس در عرصه سیاست و اقتصاد، این کشور را به یکی از مراکز اصلی سیاست‌های فرقه‌گرایانه، شیعه‌هراسی و ایران‌هراسی در منطقه تبدیل کرده است. در این میان، سیاست‌های فرقه‌گرایانه حکومت پادشاهی، فشار گروه‌های تندرو و حملات جریان‌های تکفیری، همگی در ایجاد محدودیت‌های فعلی برای زیارت حرم جعفر بن ابی‌طالب (ع) نقش مؤثری داشته‌اند.

^۱ عضو هیأت علمی دانشگاه بین‌المللی اهل‌بیت (ع) تهران. khormizi@abu.ac.ir

کلمات کلیدی:

اردن، حرم جعفر بن ابی طالب، شیعه‌هراسی، تکفیر

مقدمه

زیارت حرم‌های اهل بیت عصمت و طهارت (ع) همواره نقشی اساسی در تقویت ایمان و پیوندهای اجتماعی و فرهنگی مسلمانان ایفا کرده است. یکی از این اماکن مقدس، حرم جعفر بن ابی طالب (ع) در اردن است. این سرزمین در تاریخ صدر اسلام به دلیل شهادت حارث بن عمیر، تنها قاصد شهید در زمان رسول خدا (ص)، اهمیت ویژه‌ای دارد. شهادت این قاصد منجر به وقوع شورانگیزترین نبرد صدر اسلام بین مسلمانان و رومیان در شرق اردن شد. این نبرد در کنار روستای موته، که امروزه شهری در شرق اردن و در ۱۱ کیلومتری شهر کرک است، رخ داد و به شهادت فرماندهان سه‌گانه لشکر اسلام، جعفر بن ابی طالب، زید بن حارثه کلبی و عبدالله بن رواحه، و تعدادی دیگر از مسلمانان انجامید (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۷۵۵-۷۶۱).

امروزه مزار جعفر بن ابی طالب و شهدای موته در ۱۲ کیلومتری کرک در جنوب کشور اردن قرار دارد و از سده‌های نخستین اسلامی تاکنون مورد احترام و زیارت مسلمانان بوده است (رضانژاد، ۱۳۹۱، ص ۱۲۹). این مزار در دوره‌های مختلف تاریخی از جمله دوران خلافت فاطمی، مملوکی و عثمانی بازسازی و توسعه یافته است. در دوران عثمانی، در سال ۱۳۳۱ق، به دست قهرمان سیفی افندی مجدداً بازسازی شد (حموی، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۲۰؛ صدفی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۲۱۳). در دهه‌های اخیر نیز، با پیگیری و هزینه محمد برهان‌الدین، رهبر وقت اسماعیلیه بهره‌مند، ساختمانی جدید در کنار ساختمان قبلی این مزار احداث شد (طریحی، ۱۴۰۰، ص ۱۰۷۲-۱۰۷۳).

حضور پیروان اهل بیت (ع) در اردن به سده‌های نخست هجری بازمی‌گردد. مقدسی (۳۸۰-۳۳۶ق) در کتاب احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم می‌نویسد: «وَأَهْل طَبْرِیةٌ وَنَصَف نَابِلَسْ وَقَدَسْ وَأَكْثَرُ عَمَّانِ شِیعَةُ» (مقدسی، بی‌تا، ص ۱۷۹). به این معنا که اهل طبریه، نیمی از نابلس، قدس و بیشتر اهل عمان شیعه بودند. در قرون چهارم و پنجم هجری، اردن و فلسطین تحت تسلط خلافت فاطمی مصر قرار گرفتند و در سایه این حکومت، تشیع در این مناطق گسترش یافت (مقریزی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۴۹). با این حال، پس از حملات صلیبیان به شهرهای فلسطین و اردن، بسیاری از مسلمانان شیعه این مناطق برای حفظ جان خود به مناطق

کوهستانی لبنان مهاجرت کردند و بعدها با جامعه شیعه جبل عامل ادغام شدند (خامه یار، ۱۳۹۲، ص ۱۷۵-۱۹۴).

امروزه شیعیان اردن بخشی از ترکیب جمعیتی این کشور را تشکیل می دهند. این گروه شامل چچن ها و شماری از شیعیان مهاجر از عراق و لبنان هستند (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷، ص ۵۱۶). در سال ۲۰۰۸، جمعیت شیعیان اردن حدود ۱۴۶،۵۹۷ نفر تخمین زده شد که معادل حدود ۲٪ از جمعیت کل کشور است و یک کرسی در مجلس شورای ملی این کشور دارند (همان، ص ۵۱۶). در دوره معاصر، شیعیان اردن با وجود محدودیت های دولتی و فشارهای گروه های تکفیری، همچنان پایدار مانده اند و گرایش شهروندان اردنی به مکتب اهل بیت (ع) روندی افزایشی داشته است (زارع خورمیزی، ۱۴۰۱، ص ۲۷۷).

۱. گونه شناسی محدودیت ها نسبت به حرم مطهر جعفر بن ابی طالب (ع) در دوره معاصر

۱.۱. محدودیت های دولتی

مرقد مطهر جعفر بن ابی طالب (ع) و شهدای موته همواره محل اجتماع پیروان مکتب اهل بیت (ع) بوده و هر ساله در ایام عاشورا میزبان عزاداران امام حسین (ع) است. با این حال، دولت اردن اخیراً در برخی سال ها با استقرار نیروهای امنیتی، مانع برگزاری مراسم عزاداری سیدالشهداء در روز عاشورا شده است. به عنوان مثال، خبرگزاری صدا و سیما در تاریخ ۸ مهر ۱۴۰۰ گزارش داد که برخی اعضای پارلمان اردن خواستار بازگشایی این مقام برای شیعیان شده اند، اما دولت اردن تاکنون اقدامی در این راستا انجام نداده است. در مواردی، نخست وزیر اردن در دیدار با گروه های فشار تکفیری و ضد شیعی، وعده داده است تدابیر لازم برای محدود کردن ورود گردشگران شیعه به مرقد جعفر بن ابی طالب اتخاذ کند. به عنوان نمونه، او اعلام کرده است که قصد دارد به سفارت های عراق و جمهوری اسلامی ایران در عمان مراجعه کند تا درباره جلوگیری از ورود مسافران شیعه به استان کرک گفتگوهایی انجام دهد (زارع خورمیزی، ۱۴۰۱، ص ۲۸۴).

این رویکرد سخت گیرانه در حالی است که گردشگران صهیونیست به راحتی وارد اردن می شوند و حتی گزارش هایی از برگزاری مناسک یهودی و تلمودی در خاک اردن وجود دارد. خالد الجیوسی، نویسنده فلسطینی، در ۱۴ مرداد ۱۳۹۸ در مقاله ای در روزنامه رای الیوم به این

موضوع اشاره کرده و نوشته است: «عبری‌ها عمداً اقدام به نشان دادن حضور خود در کشورهای عربی می‌کنند و جلوی چشم مقامات آن کشورها مناسک دینی خود را برگزار می‌کنند. در همین حال، مقامات اردن اجازه برگزاری مراسم شیعی را نمی‌دهند و نسبت به آنچه «هلال شیعی» می‌خوانند، هشدار می‌دهند. آیا عاقلانه است که خطر ایران برای اردنی‌ها شدیدتر از حضور صهیونیست‌ها باشد؟» (زارع خورمیزی، ۱۴۰۱، ص ۲۸۵).

مها الخطیب، وزیر گردشگری پیشین اردن، نیز اشاره کرده است که به دلیل تدابیرش برای جلوگیری از رفتارهای غیرقانونی توریست‌های اسرائیلی، سفیر اسرائیل در اردن علیه او شکایت کرده و در نهایت او از سمت خود برکنار شده است (همان، ص ۲۸۵). این رفت‌وآمد آزادانه صهیونیست‌ها در حالی صورت می‌گیرد که دولت اردن نه تنها از صدور ویزای توریستی برای ایرانیان خودداری می‌کند، بلکه ورود زائران ایرانی به حرم مطهر جعفر بن ابی‌طالب (ع) را نیز ممنوع کرده است. حتی برای دریافت ویزای عادی اردن، داشتن دعوت‌نامه و گذراندن مراحل دشوار ضروری است (<https://iranviza.com>). افزون بر این، دولت اردن محدودیت‌های زیادی برای محبان اهل بیت (ع) از کشورهای عراق، سوریه و لبنان ایجاد کرده است.

این سیاست‌ها در حالی اعمال می‌شود که بازگشایی حرم مطهر جعفر بن ابی‌طالب (ع) به روی زائران می‌تواند نقش مهمی در رونق گردشگری اردن داشته باشد. این اقدام نه تنها درآمدهای حاصل از صنعت گردشگری را افزایش می‌دهد، بلکه موجب تقویت ارتباطات فرهنگی بین ملت اردن و مسلمانان دیگر کشورها خواهد شد. با وجود این، مقامات اردنی به رغم اطلاع از این مزایا، همچنان راه را بر ورود سالانه میلیون‌ها زائر از ایران، عراق، لبنان و دیگر کشورها بسته‌اند و از بهره‌مندی از این فرصت اقتصادی چشم‌پوشی کرده‌اند.

۱،۲. حملات جریان‌ات تکفیری به حرم مطهر جعفر بن ابی‌طالب (ع)

در خرداد ۱۳۹۲، برخی رسانه‌های عرب‌زبان، از جمله پایگاه خبری عربی پرس، گزارش دادند که تنها دو روز پس از اهانت به آرامگاه حجر بن عدی، از یاران پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع) در مرج عذراء سوریه، صدها تندروی تکفیری در کرک، واقع در جنوب اردن، مقام جعفر بن ابی‌طالب (ع) را به آتش کشیدند (وبگاه خبری مشرق نیوز). مقامات اردن در واکنش به این حادثه ابتدا سکوت اختیار کرده و رسانه‌های این کشور نیز از انتشار این خبر خودداری کردند. با این حال، تصاویر و فیلم‌های مربوط به این آتش‌سوزی در فضای مجازی منتشر شد. چند روز بعد، مقامات

امنیتی اردن وقوع حادثه را تکذیب کردند. به نظر می‌رسد این تکذیب‌ها ناشی از دو انگیزه اصلی بوده است: نخست، جلوگیری از متهم شدن سلفی‌های تکفیری این کشور و دوم، نمایش کنترل اوضاع امنیتی کشور. با این حال، گروه‌های سلفی و وهابی در اردن که از سوی همفکران خود در دستگاه اطلاعاتی عربستان سعودی حمایت می‌شدند، به اقدامات خود ادامه دادند و هوادارانشان را به تخریب مرقد جعفر طیار (ع) فراخواندند.

این گروه‌ها اعلامیه‌هایی هشدارآمیز برای جلوگیری از حضور مردم در اطراف آرامگاه منتشر کردند و تهدید به انفجار آن کردند. علاوه بر این، سلفی‌های تکفیری یک فراخوان تخریب این حرم را که شش ماه پیش اعلام کرده بودند، مجدداً در شبکه‌هایی مانند وصال و صفا منتشر کردند تا گروه‌های سلفی را برای اجرای این برنامه تحریک کنند. در واکنش به این تهدیدها، مقامات امنیتی اردن برای نمایش کنترل اوضاع، گشت‌های پلیس را در اطراف حرم مستقر کردند تا مانع اقدامات انتحاری و انفجاری شوند (زارع خورمیزی، ۱۴۰۱، ص ۲۸۹).

افزون بر این، گروهی از بعثی‌های فراری مقیم اردن، که از هواداران حزب بعث عراق بودند، با برگزاری تظاهراتی در شهر کرک، خواستار ساخت قبر نمادین صدام حسین، دیکتاتور معدوم عراق، در کنار حرم جعفر طیار (ع) شدند (aabineh, ۱۳۹۰، p۲). این اقدام، در راستای هتک حرمت این حرم تلقی می‌شود؛ چراکه صدام یکی از جنایتکاران شناخته شده اهل بیت‌ستیز بود. او در جریان انتفاضه شعبانیه عراق، اعیان مقدسه اهل بیت (ع) را به توپ بست و مردم پناه‌برده به این اماکن را قتل‌عام کرد (تبرائیان، ۱۳۹۱، ص ۱۰۸). ساخت قبر نمادین او در کنار حرم یکی از بزرگان اهل بیت (ع)، توهینی آشکار به مقام اهل بیت (ع) و محبان آن‌ها محسوب می‌شود.

۲. علل محدودیت‌ها و حملات به حرم جعفر بن ابی طالب (ع)

۱،۲. فرقه‌گرایی و شیعه‌هراسی

فرقه‌گرایی (Sectarianism - الطائفیه) به معنای حرکت جداگانه بخشی از یک کل، بدون جدایی ظاهری از آن است. به عبارت دیگر، فرقه‌گرایی نگرش‌ها و اقداماتی است که وجه مشخصه آن‌ها تندروی یا کندروی و در نتیجه جدایی باطنی از خط‌مشی کل است. مطابق دیدگاه جامعه‌شناسان، دین و مذهب پدیده‌ای فکری و شایع میان مردم است، اما فرقه‌گرایی چنین نیست. هر شخص می‌تواند پیرو مذهبی از یک دین بزرگ باشد، اما تا زمانی که قدرت آزار رساندن به مذهب دیگر را پیدا نکند، نمی‌تواند فرقه‌گرا تلقی شود (علوی، ۱۳۷۴، ص ۲۷۱).

فرقه‌گرایی می‌تواند به صورت شخصی، سازمانی یا حکومتی ظاهر شود. در این میان، تبعیض فرقه‌ای، بالاترین مرحله تبعیض در جوامع بشری است. علی‌رغم قساوت و زشتی تبعیض نژادی، تبعیض فرقه‌ای پست‌تر و قبیح‌تر است؛ چراکه تبعیض نژادی میان دو نژاد یا رنگ متفاوت از انسان‌ها رخ می‌دهد، اما تبعیض فرقه‌ای معمولاً در میان نژاد یا زبان واحد صورت می‌گیرد.

در تعریف شیعه‌هراسی (Shia Phobia) نیز آمده است که هر گفته یا عملی که باهدف دشمنی با مکتب اهل بیت (ع) و هواداران آن انجام شود، به‌عنوان شیعه‌هراسی شناخته می‌شود (Shia Rights Watch، ۲۰۱۲، ص ۲۴۹). متأسفانه، این نگرش در حکومت اردن نسبت به پیروان مکتب اهل بیت (ع) به‌وضوح دیده می‌شود. شواهد نشان می‌دهد که نگاه پادشاهی اردن به شیعیان، به‌طور عام، و مکان‌های منتسب به اهل بیت (ع)، به‌طور خاص، نظیر حرم مطهر جعفر بن ابی طالب (ع)، نگاهی امنیتی و محدودکننده است. این نگاه با کنش‌های شیعه‌هراسانه همراه است. در این نوشتار، ابتدا به برخی مصادیق مهم شیعه‌هراسی در اردن اشاره می‌شود، سپس علل این رویکرد واکاوی و تأثیرات آن بر محدودیت‌های اعمال‌شده بر حرم جعفر بن ابی طالب (ع) بررسی خواهد شد.

فرقه‌گرایی و شیعه‌هراسی در اردن را می‌توان به دو دسته کلی حکومتی و غیرحکومتی تقسیم کرد. مصادیق شیعه‌هراسی حکومتی نیز به دو بخش داخل و خارج از کشور تقسیم می‌شود. ادامه، مهم‌ترین مصادیق شیعه‌هراسی حکومت پادشاهی اردن در خارج از کشور بررسی می‌شود.

۲.۱.۱. شیعه‌هراسی حکومت پادشاهی اردن در خارج از کشور

۲.۱.۱.۱. بزرگ‌نمایی خطر شیعه در راستای خدمت به صهیونیست‌ها

در مارس ۲۰۰۴، "عبدالله دوم"، پادشاه اردن، در سخنانی بی‌سابقه ایران را به تلاش برای تشکیل "هلال شیعی" در منطقه متهم کرد. وی پس از ملاقات با مقامات آمریکایی، در گفت‌وگو با روزنامه آمریکایی واشنگتن پست، ادعاهایی را که ظاهراً مقامات آمریکایی به او دیکته کرده بودند، مطرح کرد. او گفت:

«هلال شیعی که از تهران آغاز شده و به بغداد، بیروت و دمشق رسیده، توازن جوامع سنی و شیعه را در منطقه بر هم خواهد زد و نتایج منفی بر منافع آمریکا و هم‌پیمانانش در منطقه خواهد داشت» (ضرغامی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۰۷). این اظهارات، نارضایتی رهبران شیعی عراق را در پی داشت و باعث افزایش تنش در روابط دوجانبه اردن و عراق شد. واکنش‌ها شامل فراخواندن

سفرای دو کشور، راهپیمایی مردم عراق مقابل سفارت اردن در بغداد و صدور بیانیه‌ای از سوی حوزه علمیه نجف بود. در این بیانیه، سخنان پادشاه اردن دخالت در امور داخلی عراق قلمداد شد و از او خواسته شد تا به‌طور رسمی عذرخواهی کند (روزنامه الزمان، به نقل از پایگاه خبری آوینی، ۱۳۸۳/۹/۲۳).

انتقادات گسترده مسلمانان شیعه اردن و سایر کشورها، عبدالله دوم را وادار کرد چند ماه بعد از موضع خود عقب‌نشینی کند. او با لحنی عذرخواهانه گفت: «امکان ندارد که ما علیه شیعه باشیم؛ زیرا ما خود از خاندان اهل بیت (ع) هستیم! روابط خوبی با شیعیان داریم و با تمام قوا در برابر هرگونه فتنه‌ای که بخواهد روابط سنی و شیعه را خدشه‌دار کند، خواهیم ایستاد!» (پایگاه خبری حوزه، شناسه ۸۰۴۷۷).

اما این گفته‌ها با اظهارات قبلی او در آمریکا و همچنین سیاست‌های عملی فرقه‌گرایانه‌اش تناقض داشت. پادشاه اردن، فرزند شاه حسین و زنی یهودی انگلیسی به نام «آنتوانت آوریل گاردنر» است. آنتوانت دختر کنل والتر پرسی گاردنر بوده و طبق آیین یهود که فرزند را به مادر منتسب می‌داند، عبدالله دوم یهودی محسوب می‌شود (Ewing, ۱۹۹۹). از زمان به قدرت رسیدن، عبدالله دوم سیاست‌های آشکاری را در راستای استراتژی کلان انگلیس و رژیم صهیونیستی جهت دامن زدن به فرقه‌گرایی در اردن و جهان اسلام اتخاذ کرده است. او اولین مقام یک کشور اسلامی بود که به "هلال شیعی" و تأثیر آن بر منافع آمریکا اشاره کرد و لزوم مقابله با آن را مطرح ساخت.

۲.۱.۱.۲. مشارکت در سرکوب انقلاب کرامت بحرین

دولت بحرین از آغاز انقلاب کرامت در فوریه ۲۰۱۲ برای سرکوب اکثریت مسلمانان شیعه این کشور با دامن زدن آشکار به اختلافات فرقه‌ای، از دولت‌های پادشاهی مستبد منطقه و فرقه‌گرایان کشورهای مختلف از جمله عربستان سعودی و اردن درخواست کمک کرد. ایان بلک خبرنگار روزنامه انگلیسی گاردین در ۱ اسفند ۱۳۸۹ گزارش داد: دولت بحرین برای افزایش توان نیروهای امنیتی و پلیس خویش، از کشورهای نظیر اردن، مزدور استخدام می‌کند و حتی رئیس پلیس مخفی بحرین که با نام مخابرات شناخته می‌شود؛ توسط یک فرد اردنی اداره می‌شود (خبرگزاری مشرق، ۱ اسفند ۱۳۸۹، شناسه ۳۰۵۵۱).

دولت بحرین از آغاز انقلاب کرامت در فوریه ۲۰۱۲، برای سرکوب اکثریت مسلمانان شیعه این کشور و با دامن زدن آشکار به اختلافات فرقه‌ای، از دولت‌های پادشاهی مستبد منطقه و

فرقه‌گرایان کشورهای مختلف، از جمله عربستان سعودی و اردن، درخواست کمک کرد. ایان بلک، خبرنگار روزنامه انگلیسی گاردین، در گزارشی نوشت: «دولت بحرین برای افزایش توان نیروهای امنیتی و پلیس خود، از کشورهایی نظیر اردن، مزدور استخدام می‌کند. حتی رئیس پلیس مخفی بحرین، که با نام "مخابرات" شناخته می‌شود، توسط یک فرد اردنی اداره می‌شود» (خبرگزاری مشرق، ۱ اسفند ۱۳۸۹، شناسه ۳۰۵۵۱). در همین راستا، رسانه‌های خبری در تاریخ ۴ دی ۱۳۹۳ اعلام کردند یکی از نمایندگان پارلمان اردن، در پی کشته شدن یک نظامی اردنی در منطقه دمستان (غرب بحرین)، از دولت اردن خواست تا توضیح قانع‌کننده‌ای درباره علت مشارکت نیروهای اردنی در سرکوب مسلمانان شیعه بحرین ارائه کند. طارق خوری، نماینده پارلمان اردن، در نامه‌ای به دولت نوشت: «چرا ظلم و ستم علیه شیعیان در کشور بحرین صورت می‌گیرد؟ آیا شما می‌پذیرید که نظامیان خارجی در کشورتان مستقر شوند؟» این نامه با واکنش‌های شدید، به‌ویژه از سوی شاه بحرین، مواجه شد. شاه بحرین حتی از همتای اردنی خود درخواست کرد تا با این نماینده پارلمان به‌شدت برخورد کند (-/۳۴۳۹ shiawaves.net). (۲۰۱۴-۱۲-۲۴).

همچنین، پس از حوادث ۱۴ فوریه ۲۰۱۱ و اوج‌گیری انقلاب کرامت در بحرین، دولت اردن اقدام به انتقال حدود ۱۵ هزار بعثی عراقی طرفدار صدام از اردن به بحرین نمود و بدین ترتیب، سرکوب مردم بحرین را از طریق بعثی‌های فراری تداوم بخشید (alwaght.com/۱۳۸۰۳۲).

۲. ۱. ۱. ۳. مشارکت در حمله نظامی ائتلاف سعودی به یمن

هنگامی که حرکت مردم یمن به رهبری جنبش انصارالله موفق شد در تاریخ ۱۷ بهمن ۱۳۹۳ (۶ فوریه ۲۰۱۵) در یک انقلاب فراگیر به حاکمیت دیکتاتوری وابسته به غرب و سعودی پایان دهد، عربستان و امارات از ششم فروردین ۱۳۹۴ (۲۵ مارس ۲۰۱۵ میلادی) در قالب ائتلافی از چند کشور عربی و با کمک تسلیحاتی آمریکا و ناتو، حملات گسترده‌ای را به بهانه بازگرداندن عبدره منصورهادی، دیکتاتور مستعفی این کشور به قدرت، آغاز کردند. جنگ علیه مردم و دولت نجات ملی یمن تا سال ۲۰۲۲ ادامه یافت و بیش از هزاران کشته بر جای گذاشت. مطابق آمارهای بین‌المللی، روزانه ده‌ها غیرنظامی یمنی در حملات ائتلاف سعودی-اماراتی کشته شدند که شمار زیادی از این کشته‌ها زنان و کودکان بودند (-/Saudi_Arabian Wikipedia led_intervention_in_Yemen). همچنین، به دلیل محاصره اقتصادی و کمبود مواد

غذایی و دارویی، روزانه تعداد زیادی از غیرنظامیان جان خود را از دست دادند (Wikipedia (Yemeni_Civil_War_۲۰۱۵present).

پادشاه اردن از همان ابتدای تجاوز ائتلاف سعودی به یمن، با عربستان همراهی کرد و نیروهای نظامی، از جمله نیروی هوایی خود را، جهت سرکوبی و کشتار مردم یمن گسیل کرد. به طوری که یکی از هواپیماهای اف-۱۶ اردنی توسط پدافند ارتش یمن سرنگون شد. شاه اردن از مشارکت در این جنگ خونین انتظار دریافت کمک‌های اقتصادی زیادی از سعودی و آمریکا داشت، اما به هدف خود نرسید. بر همین اساس، رسانه‌ها در اواخر سال ۲۰۱۹ و اوایل سال ۲۰۲۰ از تنش میان شاه اردن و محمد بن سلمان، ولیعهد سعودی، خبر دادند و اعلام کردند که شاه اردن برای بهبود روابط با ایران اظهار تمایل کرده است.

۲.۱.۱.۴. همکاری در مسلح کردن تروریست‌ها علیه دولت سوریه

مناسبات میان امان و دمشق در پی خشونت‌هایی که از سال ۲۰۱۱ در سوریه آغاز شد، به رکود کشیده شد. اردن به اشاره آمریکا و سعودی به یکی از مهم‌ترین معابر کمک به گروه‌های مسلح و تکفیری‌های حاضر در سوریه تبدیل شد. جریان تکفیری هوادار غرب، به فرماندهی زهران علوش (تروریست سعودی)، با کمک‌هایی که از سمت اردن دریافت می‌کرد، حتی توانست حومه دمشق را مورد تهدید قرار دهد. شواهد نشان می‌دهد که آمریکایی‌ها حتی قبل از شروع ناآرامی‌ها در سوریه، آموزش و سازمان‌دهی معارضان مخالف اسد را در خاک اردن آغاز کرده بودند. با آغاز درگیری‌ها، عملاً خاک اردن به اتاق جنگ تروریست‌های تکفیری تبدیل شد. این گروه‌ها صریحاً اعلام می‌کردند حرم حضرت زینب (س) را همانند مرقد حجر بن عدی، صحابی پیامبر (ص)، با خاک یکسان خواهند کرد.

در ۱۰ مهرماه ۱۳۹۱، چند روز پس از کشته شدن یک تروریست اردنی در سوریه، ترفند دستگاه اطلاعاتی اردن برای اعزام تروریست با گذرنامه‌های افراد فوت‌شده به سوریه فاش شد. نام جعلی این تروریست، «اسامه عبدالقادر ذهبی»، بود که ۱۶ سال پیش در دمشق فوت کرده بود. این اقدام دستگاه اطلاعات اردن، به تقلید از اقدامات «موساد» انجام می‌گرفت؛ زیرا رژیم صهیونیستی نیز اسرائیلی‌ها را با گذرنامه‌های افراد فوت‌شده برای انجام عملیات خرابکارانه به کشورهای جهان می‌فرستاد (خبرگزاری شبستان، به نقل از برائث). بر اثر حمایت پادشاهی اردن از تروریست‌های تکفیری، دولت سوریه به دلیل نزدیکی مرز اردن به دمشق، زبان‌های زیادی از جانب تروریست‌های اعزام‌شده متحمل شد. اما پس از هشت سال کمک به جنگ و خونریزی در

سوریه، شاه اردن به این نتیجه رسید که باید روابط خود را با دمشق از سر بگیرد. بر همین اساس، در سال‌های ۲۰۱۹ و ۲۰۲۰، دو بار به «بشار اسد»، نامه نوشت.

۲. ۱. ۱. ۵. حمایت از تروریسم تکفیری و فرقه‌گرا در عراق

پادشاهی اردن همواره یکی از حامیان سرسخت صدام حسین به شمار می‌رفت و حتی پس از سقوط او، هر ساله به مناسبت سالروز اعدام صدام، اردن صحنه تجلیل از دیکتاتور معدوم سابق عراق است. برخی مقامات اردنی، صدام را «شهید امت عربی» می‌خوانند و در سالروز اعدام این جنایتکار جنگی مراسم بزرگداشت برگزار می‌کنند (خبرگزاری ایرنا، شناسه: ۸۳۱۵۷۴۳۹). با سقوط صدام، حکومت اردن به یکی از پایگاه‌های مهم اعزام تروریست‌های فرقه‌گرا به عراق تبدیل شد. در ۳۱ شهریور ۱۳۹۱، صالح القلاب، وزیر اطلاع‌رسانی سابق اردن، در یک گفت‌وگوی مطبوعاتی اعتراف کرد که نقش عمده‌ای در اعزام تروریست‌ها به عراق ایفا کرده است. او در این باره گفت: «من نقش بزرگی در اعزام عناصر انتحاری به عراق ایفا کرده‌ام و جای بسی تأسف است که به من اتهام ضد سلفی و اختلاف با نظام حاکم در اردن زده می‌شود» (خبرگزاری مشرق‌نیوز، شناسه: ۱۵۶۴۱۷).

صالح القلاب همچنین هنگام تأسیس شبکه‌ی العربیه سعودی، سردبیر آن به شمار می‌رفت. نظام استبدادی اردن تا سال‌ها پس از سقوط صدام، مایل نبود نظام جدید عراق را که در آن مسلمانان شیعه از طریق صندوق رأی به حکومت رسیده بودند، بپذیرد. به همین دلیل، پس از سقوط رژیم صدام در بهار ۲۰۰۳، اردن همسو با سعودی‌ها، به عنوان یکی از کشورهای عربی ناراضی از سقوط این رژیم، سطح مناسبات خود را با عراق به پایین‌ترین حد رساند. اردن به محلی برای پناه دادن به عناصر نامطلوب و مخالف دولت جدید حاکم بر عراق، از جمله سرکرده‌های حزب منحل‌ه بعث، تندروها، و همچنین خانواده‌ی صدام تبدیل شد. روابط میان بغداد و آمان در پی حمله‌ی داعش به عراق در سال ۲۰۱۴ به طور کامل قطع شد. این قطع روابط به دلیل سلطه‌ی داعش بر بخش اعظم استان‌های غربی عراق، از جمله گذرگاه «طریبیل» (مهم‌ترین گذرگاه مرزی بین عراق و اردن) رخ داد.

اردن، در مقابل، به یکی از تغذیه‌کنندگان اصلی گروه‌های تروریستی در عراق، از جمله داعش، تبدیل شد. حمایت آشکار دولت اردن از داعش که آنان را به عنوان انقلابیون و قیام مردمی علیه بغداد می‌خواند، تا همین اواخر ادامه داشت. از جمله اقدامات اردن، خرید ۴۵۰۰ خودروی تویوتای SUV دو کابین از ژاپن و تحویل آنها به داعش بود. این اقدام با پرداخت

مالی از سوی چند بانک عربستانی و هماهنگی ارتش اردن صورت گرفت (irdiplomacy.ir، شناسه: ۱۹۶۴۰۷۱).

مقامات اردنی بارها نسبت به پیروزی‌های دولت و نیروهای مردمی عراق بر تروریست‌های داعش ابراز نگرانی کرده‌اند. از جمله، محمود فریحات، رئیس ستاد مشترک نیروهای مسلح اردن، با نادیده گرفتن تهدید داعش، نسبت به آزادسازی منطقه تلعفر و مرز عراق و سوریه توسط نیروهای بسیج مردمی عراق ابراز نگرانی کرد و آن را راهکاری برای ایجاد «کمر بند زمینی» از ایران به لبنان و شمال فلسطین اشغالی توصیف کرد که به زعم او تهدیدی برای امنیت منطقه به شمار می‌رود (زارع خورمیزی، ۱۳۹۷، ص ۲۸۱).

حضور و فعالیت چهره‌هایی چون «عبدالناصر الجنابی»، «عبدالملک السعدی» و «رافع الرافی» در اردن، که از مفتیان و حامیان داعش در عراق بوده‌اند و از آنان به عنوان «داعش سیاسی» یاد می‌شود، یکی دیگر از جنبه‌های حمایت‌آمیز از تروریسم فرقه‌گرا در عراق است که همچنان ادامه دارد (همان).

از دیگر ابعاد سیاست‌های ضد عراقی اردن، فعالیت چند شبکه تلویزیونی است که آشکارا علیه روند سیاسی دموکراتیک در عراق فعالیت می‌کنند و به مسائل و اختلافات مذهبی و فرقه‌ای دامن می‌زنند. به رغم درخواست‌های مکرر بغداد برای مهار عناصر حزب بعث موجود در خاک اردن، آمان کمترین همکاری را با بغداد داشته و حتی به یکی از سکوی‌های مهم کنفرانس‌های گروه‌های ضد دولت عراق تبدیل شده است. این گروه‌ها اغلب شامل عناصر بعث و تندروهایی هستند که با حمایت اردن، نقش مخربی در عراق ایفا می‌کنند.

علاوه بر این، «رغد»، دختر بزرگ صدام حسین، با حمایت نظام پادشاهی اردن، از داخل خاک این کشور با سرکردگان بعث دیدار و گروه‌های مسلح تروریستی را در عراق تحریک و تشویق می‌کرد. در همین راستا، دولت عراق فهرستی شامل ۶۰ نفر از افراد تحت تعقیب دستگاه قضایی عراق، از جمله رغد صدام، را به اردن ارائه کرد. اما اردن از تحویل این افراد طفره رفت و مدعی شد که باید ادله‌های واضحی برای اثبات اتهامات علیه این افراد وجود داشته باشد (خبرگزاری ایرنا، شناسه: ۸۳۱۵۷۴۳۹). با این حال، اخیراً نشانه‌هایی از تغییر سیاست اردن و نوعی پشیمانی از حمایت‌های فرقه‌گرایانه در عراق مشاهده شده است. به دنبال نیاز اقتصادی اردن به عراق، عمر الرزاز، نخست‌وزیر اردن، در تاریخ ۱۳ دی ۱۳۹۷ به عراق سفر کرد. در پی این تحولات، اعلام شد که یکی از مراسم‌های تجلیل از صدام حسین در اردن برپا شده است.

این موضوع در شبکه‌های اجتماعی داخل عراق بازتاب گسترده‌ای یافت و از آن به عنوان نمونه‌ای از تحول در روابط دو کشور یاد شد (bbc.com، ۲۰۰۹).

۲.۱.۲. شیعه‌هراسی حکومت پادشاهی اردن در داخل کشور

۲.۱.۲.۱. منع تأسیس مسجد و مراکز فرهنگی و مذهبی مسلمانان شیعه

دولت اردن بارها از تأسیس مسجد و مراکز فرهنگی و مذهبی توسط مسلمانان شیعه ممانعت کرده است. به‌عنوان نمونه، هنگامی که چند تن از تجار شیعه عراقی مقیم اردن از وزارت اوقاف این کشور درخواست کردند تا با ساخت مسجدی ویژه شیعیان موافقت کند، این وزارتخانه از صدور چنین مجوزی خودداری کرد. همچنین، زمانی که شیعیان اردن با خرید قطعه زمینی در یکی از بهترین مناطق شهر امان، پایتخت اردن، خواهان ساخت یک حسینیه شدند، دولت این کشور با کمال ناباوری اجازه این کار را نداد.

شیعیان اردن تلاش زیادی کردند تا در چارچوب قوانین این کشور و ضمن احترام به اعتقادات اکثریت اهل سنت، مراکزی فرهنگی و مذهبی برای خود تأسیس کنند، اما دولت اردن به‌صورت علنی اعلام کرد که شیعیان حق تأسیس چنین مراکزی را ندارند (زارع خورمیزی، ۱۳۸۷، ص ۲۸۳).

۲.۲.۱.۲. تفتیش عقاید مسلمانان شیعه و دستگیری‌های متعدد آنان

نیروهای امنیتی اردن بارها تعدادی از شیعیان این کشور را به اتهامات بی‌پایه و اساس دستگیر یا زندانی کرده‌اند. به‌عنوان مثال، در آگوست ۲۰۰۹ نیروهای امنیتی اردن شش شهروند شیعه را به اتهام «ترویج مذهب تشیع و برهم زدن امنیت کشور» دستگیر و محاکمه کردند. دولت اردن همواره کوشیده است به شهروندان خود القا کند که خطر شیعیان کمتر از خطر صهیونیست‌ها نیست.

محاکمه این شش اردنی مسأله تازه‌ای نبود؛ چراکه در سال ۲۰۰۷ نیز دستگاه اطلاعاتی اردن ۲۳ عراقی مقیم این کشور را به اتهام ترویج مذهب تشیع در میان جماعت اخوان المسلمین اخراج کرد. دلیل چنین اقداماتی از سوی دولت اردن را می‌توان در وجود پیمان سازش این کشور با رژیم صهیونیستی جست‌وجو کرد. این پیمان در سال ۱۹۹۴ در وادی عربیه به امضا رسید. مخالفت پادشاه اردن با جبهه مقاومت اسلامی نیز ریشه در روح ظلم‌ستیزی و آزادی‌خواهی شیعیان و صهیونیست‌ستیزی آنان دارد و در راستای حمایت آشکار وی از صهیونیست‌ها قرار

می‌گیرد

۲. ۱. ۲. ۳. تبلیغات فرقه ای و اتهامات بی اساس به مسلمانان شیعه

در گذشته‌ای نه چندان دور، اهل سنت اردن در مقایسه با بسیاری از کشورهای عربی، به‌ویژه کشورهای حاشیه خلیج فارس، رویکردی بسیار معتدل داشتند و به ندرت وارد تنش‌های مذهبی می‌شدند. اما پس از سقوط صدام حسین، «عبدالله دوم»، پادشاه اردن، نسبت به گسترش «هلال شیعی» در کشورش و منطقه خاورمیانه هشدار داد. این هشدار، نقطه آغاز حساسیت‌زایی میان اهل سنت نسبت به شیعیان بود. از آن زمان، تبلیغات ضد شیعی در اردن شدت یافت. با توجه به اینکه وزارت اوقاف و امور اسلامی این کشور مسئول تدوین خطبه‌های نماز جمعه است، اغلب خطبا در نمازهای جمعه شهروندان اردنی را نسبت به «خطر تشیع» هشدار می‌دهند. این اقدامات باعث شده تا عوام و اقشار غیرفرهیخته اردن تصویری کاملاً منفی و سیاه از شیعیان در ذهن داشته باشند.

بسیاری از مردم عامی اردن بر این باورند که قرآن شیعیان با قرآن اهل سنت متفاوت است یا این‌که شیعیان معتقدند جبرئیل در ابلاغ وحی به علی بن ابی‌طالب (ع) خیانت کرده و پیامبر اسلام (ص) را به جای ایشان به نبوت برگزیده است! هرچند پادشاه اردن، با توجه به انتساب به خاندان پیامبر (ص)، تلاش‌هایی عوام‌فریبانه انجام داده است؛ از جمله تأسیس مؤسساتی مانند مؤسسه آل‌البیت (ع) و اجازه تدریس فقه جعفری در دانشکده الهیات دانشگاه آل‌البیت. با این حال، اقدامات و تبلیغات ضدشیعی رسانه‌ها و مراکز دولتی اردن نشان می‌دهد که برنامه‌ریزی گسترده‌ای برای ترویج تبلیغات دروغین علیه شیعه وجود دارد.

با وجود این تبلیغات منفی و سیاه‌نمایی‌ها، بخش قابل توجهی از شهروندان اردنی، به‌ویژه قشر تحصیل‌کرده، با حقیقت مکتب اهل‌بیت (ع) آشنا شده و به دلیل حمایت شیعیان از مقاومت اسلامی و روحیه ظلم‌ستیزی و آزادی‌خواهی آنان، تعداد شیعیان در اردن رو به افزایش است (مشرق‌نیوز، ۱۳۹۱). علاوه بر شیعیان بومی، شیعیان عراقی مهاجری نیز در اردن زندگی می‌کنند که به دلیل فرار از جنگ به این کشور پناهنده شده‌اند. این شیعیان میلیاردها دلار در اردن سرمایه‌گذاری کرده و باعث شکوفایی اقتصادی این کشور شده‌اند. با این حال، دولت اردن به عنوان یک اقلیت مذهبی به آنان نگاهی توهین‌آمیز و تحقیرآمیز دارد. حکومت اردن اتهامات گسترده و بی‌اساسی علیه مذهب تشیع مطرح می‌کند و از طریق روزنامه‌ها، رادیو و تلویزیون، و سایت‌های خبری، خطر گسترش تشیع به رهبری جمهوری اسلامی ایران و «سید حسن نصرالله» دبیرکل

حزب‌الله لبنان را تبلیغ می‌کند.

این تبلیغات ضدشیعی تا حدی پیش رفت که در جریان انفجارهای سال ۲۰۰۵ در شهر امان که منجر به کشته شدن ده‌ها شهروند اردنی و غیراردنی، از جمله «مصطفی عقاد» کارگردان سرشناس عرب شد، دولت اردن با وجود شواهد آشکار مبنی بر دست داشتن القاعده و صهیونیست‌ها، شیعیان را عامل این حملات معرفی کرد. همچنین، پس از انتخاب «محمود احمدی‌نژاد» به عنوان رئیس‌جمهور ایران، موج جدیدی از اتهامات علیه شیعیان در اردن آغاز شد. این امر به دلیل موضع‌گیری‌های احمدی‌نژاد، به‌ویژه در خصوص تشکیک در هولوکاست ادعایی صهیونیسم، خشم مقامات رژیم صهیونیستی را برانگیخت. در پی آن، حکومت اردن که یکی از هم‌پیمانان اصلی رژیم صهیونیستی محسوب می‌شود، برای خوشایند این رژیم موجی از تبلیغات منفی علیه شیعه و جمهوری اسلامی ایران به راه انداخت.

گسترش تبلیغات ضد شیعی و اتهامات دروغ و غیرمنصفانه رسانه‌های دولتی اردن علیه مکتب تشیع و شیعیان، واکنش‌هایی را در میان نخبگان اردنی برانگیخت. یکی از این واکنش‌ها متعلق به «طارق الخوری»، نماینده مجلس اردن است که در مقاله‌ای چنین نوشت:

«آیا آن‌هایی که به فلسطین خیانت کردند، شیعه بودند؟ آیا آن‌هایی که لیبی را نابود کردند و مردم این کشور را کشتند، شیعه هستند؟ آیا انتحاری‌هایی که اجساد خود را در عراق، عربستان سعودی و کویت منفجر می‌کنند، شیعه‌اند؟ آیا آن‌هایی که مسجدالاقصی را به آتش کشیدند، شیعه بودند؟ آیا شیعیان سومالی را نابود کردند؟ آیا هواپیماهای آمریکایی که بغداد را بمباران کردند، از فرودگاه‌های شیعیان پرواز می‌کردند؟ آیا انفجارهایی که در صحرای سینای مصر رخ می‌دهد، توسط شیعیان صورت می‌گیرد؟ آیا القاعده، داعش و جبهه النصره شیعه هستند؟ چرا در میان صهیونیست‌ها عملیات انتحاری نمی‌بینیم، اما در میان ملت‌های مسلمان شاهد این فجایع هستیم؟ آیا «قرضاوی» (عالم تندرو سلفی) از علمای شیعه است؟ آیا او نیست که همه حرام‌ها را حلال کرده است؟ خوش به حال صهیونیست‌ها که توانسته‌اند تفنگ‌های ما را به سوی همدیگر نشانه بگیرند، در حالی که خود هر روز شهرک‌های صهیونیست‌نشین را گسترش می‌دهند و به ما می‌خندند.

ما می‌بینیم که سعودی‌ها، لیبیایی‌ها و تونس‌ها هر روز عملیات انتحاری انجام می‌دهند و در کشورهای اسلامی بمب منفجر می‌کنند، اما در فلسطین [اشغالی] چنین اتفاقی نمی‌افتد! چرا؟ چه می‌بینید؟ آیا حزب‌الله مانع آن‌ها شده است؟ چرا جهان تسنن در زمان شاه ایران هیچ مخالفتی با

او نداشت؟ شاه هم شیعه بود، اما همه از او اطاعت می‌کردند!» (زارع خورمیزی، ۱۳۸۷، ص ۲۷۸، iuvmprss.com/9573)

۲.۱.۲. ۴. در اختیار قرار دادن خاک اردن برای اهداف فرقه گرایانه آمریکا و سعودی

در تاریخ ۶ شهریور ۱۳۹۲ افشا شد که نیروهای سعودی با تجهیزات نظامی شامل تانک‌ها، زره‌پوش‌ها و خودروهای نظامی، که نیاز یک تیپ پیاده‌نظام را تأمین می‌کرد، در شمال غربی منطقه رویشد و در نزدیکی سد برقع مستقر شدند. این منطقه تنها چند کیلومتر با استان مرزی السویداء سوریه فاصله داشت. هدف از این استقرار، حمایت لجستیکی از گروه تروریستی موسوم به «لواء الإسلام» به سرکردگی تروریست تکفیری سعودی «زهران علوش» بود. در همین راستا، این گروه تروریستی کشتار شیمیایی ریف دمشق را به دستور بندر بن سلطان اجرا کرد. همچنین، حدود ۳ هزار فرد مسلح که توسط سازمان سیا در پایگاه نظامی نیروهای ویژه «عبدالله دوم» در منطقه الرصیفه در شمال امان آموزش دیده بودند، در شمال غربی منطقه المفرق مستقر شدند. هدف این عملیات، در صورت حمله آمریکا و غرب به سوریه، قطع راه ارتباطی میان استان‌های سوری درعا و السویداء با یکدیگر و نیز با دمشق، پایتخت سوریه، بود. اما این طرح با مقاومت دولت سوریه و مجاهدان جبهه مقاومت اسلامی شکست خورد و در نهایت، ریف دمشق آزاد شد و زهران علوش به هلاکت رسید (تسنیم‌نیوز، ۱۳۹۲/۰۶/۰۶).

۲.۱.۳. شیعه‌هراسی غیر حکومتی در اردن

۲.۱.۳.۱. حضور پر رنگ تروریست‌های تکفیری اردنی در وقایع سوریه

اسناد نشان می‌دهد که سازمان سیا دو سال قبل از ظهور داعش، آموزش نیروهای تکفیری را در اردوگاهی در کشور اردن آغاز کرده بود (صدقیان، خبرگزاری دفاع مقدس، ۱۳۹۳، شناسه ۴۰۳۰۲). گروه‌های سلفی در اردن به حمایت از تروریست‌های فعال در عراق و سوریه مشهورند، چراکه انگیزه‌های طایفه‌ای و فرقه‌ای مشوق این اقدامات بوده است. در سال‌های اخیر، عراق و سوریه شاهد سرازیر شدن تروریست‌هایی از اردن بوده‌اند. برای نمونه، موسی العبدالله، وکیل گروه‌های به اصطلاح اسلامی در اردن، در تاریخ ۵ اسفند ۱۳۹۲ اعلام کرد که جنگ تحت فرماندهی داعش مانعی ندارد. او در گفت‌وگویی با شبکه فرانس ۲۴ مدعی شد که داعش یکی از گروه‌های اصلی در جنگ علیه دولت سوریه است و دستاوردهای بزرگی در نبردها به دست آورده است. وی در واکنش به انتقادات نسبت به سرازیر شدن تروریست‌های عرب به سوریه، این

اقدامات را توجیه کرد و گفت که رسانه‌های حزب‌الله و المنار تلاش دارند تصویر این گروه را مخدوش کنند (tn.ai/۲۹۴۲۴۸)

در ادامه همین حمایت‌ها، در تاریخ ۱۳ اردیبهشت ۱۳۹۶، یکی از مقامات بلندپایه اردنی اعلام کرد که حدود ۹۰۰ اردنی در صفوف داعش و گروه‌های مسلح وابسته به القاعده در سوریه و عراق می‌جنگند. وی اذعان داشت که آمان تلاش زیادی برای دفع خطر ناشی از بازگشت این افراد انجام داده و صدها نفر را پیش از اعزام به سوریه بازداشت کرده است (alalamtv.net/۱۹۶۲۶۲۱). علاوه بر این، در تاریخ ۱۰ آبان ۱۳۹۷، رسانه‌های آمریکایی اعلام کردند که اردنی‌ها از نظر تعداد نیروهای خارجی موجود در داعش در جایگاه سوم قرار دارند و شمار آن‌ها به حدود ۳ هزار نفر می‌رسد. این آمار نشان می‌دهد که اردن در آینده می‌تواند به پایگاه بعدی داعش پس از سوریه و عراق تبدیل شود. همچنین، تروریست‌های اردنی، به دلیل مهارت‌هایی که در جنگ کسب کرده‌اند، تهدیدی جدی برای امنیت اردن خواهند بود (ایسنا، ۱۳۹۷، شناسه ۹۷۰۸۱۰۰۴۸۹۵).

۲.۳.۱. حملات انتحاری شیعه ستیزانه توسط اتباع اردنی در عراق

پس از سقوط صدام، تکفیری‌های اردنی به یکی از تأمین‌کنندگان اصلی نیروی انسانی گروه‌های تروریستی در عراق تبدیل شدند. رهبر و بنیان‌گذار القاعده عراق، «ابومصعب الزرقاوی»، از شهروندان اردنی به شمار می‌رفت. وی با نام اصلی احمد فاضل الخلالیه، ملقب به ابومصعب الزرقاوی، در سال ۱۹۶۶ در شهر زرقا، دومین شهر بزرگ اردن، در خانواده‌ای فقیر فلسطینی به دنیا آمد. زرقاوی پیش از پیوستن به القاعده، به عنوان فردی لات، دلال فحشا و قاچاقچی مواد مخدر شناخته می‌شد (۵۶۷۳۹۱۶ yjc.ir) و به دلیل همراه داشتن مواد مخدر و ارتکاب تجاوز جنسی به زندان افتاد. وی در زندان با سلفی‌های تکفیری اردنی و عقاید جهادی خاص آنان آشنا شد و سپس، با عفو شاه اردن، از زندان آزاد گردید (شریفات، ۱۳۹۵).

پس از آزادی، زرقاوی به جای عزیمت به فلسطین برای جهاد علیه رژیم صهیونیستی، تحت تأثیر دوستان فلسطینی خود به افغانستان رفت و به القاعده پیوست. او در سال ۲۰۰۳ به عراق رفت و هدف اصلی خود را ایجاد جنگ مذهبی بین مسلمانان شیعه و سنی و کشتار گسترده شیعیان اعلام کرد. زرقاوی که افزون بر همسر فلسطینی خود، دختر ۱۳ ساله محمد جراد، مبتکر انفجار کربلا و شهادت سید محمدباقر حکیم، و نیز دختر یکی دیگر از تکفیری‌های عراقی را به عقد خود درآورده بود، به بی‌رحمانه‌ترین شیوه‌ها به قتل عام شیعیان دست زد. او با استفاده از

روش‌هایی چون گروگان‌گیری و بریدن سر قربانیان، وحشیانه‌ترین جنایات را مرتکب شد و حتی شخصاً سر یک مهندس عراقی را به جرم شیعه بودن برید. رسانه‌های آمریکایی از وی چهره‌ای سوپرمن‌گونه ساختند و زرقاوی در آخرین فیلم تبلیغاتی خود، ژستی شبیه «ترمیناتور» به خود گرفت. (۶۷۲۶/p.parssea.org).

برخی افراد سلفی اردنی و فلسطینی، با تجلیل از زرقاوی به عنوان بنیان‌گذار و سرکرده بی‌رحم القاعده در عراق، عملاً تعداد زیادی از اتباع اردنی و فلسطینی را برای انجام عملیات انتحاری در عراق بسیج کردند. زرقاوی و همکاران او در گروه تروریستی القاعده عراق جنایات بی‌شماری علیه مسلمانان شیعه مرتکب شدند. از جمله اقدامات او می‌توان به انفجارهای روز دهم محرم در کربلا (۲۰۰۴)، انفجار مسجد براثا (۲۰۰۶) و صدها انفجار خونین تروریستی دیگر اشاره کرد. به گزارش اسناد سازمان‌های حقوق بشری عراقی، زرقاوی تا زمان کشته شدنش با تأسیس القاعده عراق، عامل قتل حدود ۹۰ هزار مسلمان شیعه در این کشور شد. وی در پیام‌های خود، همواره شیعیان را از آمریکا و اسرائیل بدتر و آنان را به «خوک‌ها» و «سگ‌ها» تشبیه می‌کرد (۲۳۴۹۴۱/mashregnews.ir).

تلاش‌های ابومصعب الزرقاوی و همفکرانش باعث گسیل تعداد زیادی فلسطینی و اردنی انتحاری به عراق شد. مطابق آمار مسئولان عراقی تا سال ۲۰۱۳، از بین تروریست‌های انتحاری در عراق، بالاترین تعداد مربوط به ملیت فلسطینی-اردنی با رقم ۱۲۰۴ نفر بود که معمولاً خود را در مراکز پرجمعیت منفجر می‌کردند و هزاران نفر از برادران عرب و مسلمان خود را به خاک و خون می‌کشیدند. این در حالی بود که اگر این تعداد انتحاری اردنی-فلسطینی، خود را به جای عراق، به میان صهیونیست‌های اشغالگر کشورشان رسانده بودند و این تعداد از صهیونیست‌ها را به هلاکت می‌رساندند، یقیناً صهیونیست‌ها تا حد زیادی به خواسته‌های مشروع فلسطینیان تن می‌دادند.

نکته مهم این بود که معمولاً در عملیات تروریستی الزرقاوی و همکارانش، نخبگانی از شیعه به قتل می‌رسیدند که بارها مخالفت خود را با نفوذ صهیونیست‌ها در جهان اسلام و عراق اعلام کرده بودند و به همین دلیل، در فهرست سیاه موساد قرار گرفته بودند. در واقع، زرقاوی و دیگر تروریست‌های همفکر او، کسانی را می‌کشتند که در زمره دشمنان سرسخت صهیونیست‌ها بودند؛ لذا اقدامات زرقاوی عملاً در راستای اهداف صهیونیست‌ها و موساد قرار داشت.

زرقاوی مسئول قتل بیش از دو هزار جوان عراقی بود که به دنبال کار بودند. وی با به

کارگیری تاکتیک سر بریدن جوانان شیعه و پخش فیلم آن در اینترنت، فصل جدیدی از خشونت علیه مسلمانان گشود. او جنگ قومی میان سنی‌ها و شیعیان عراق را به هدف اصلی خود در این کشور تبدیل کرده و همواره جنگ فرقه‌ای در عراق را تشویق می‌کرد. اگر درایت، گذشت و صبر رهبران شیعه عراق و هوشیاری سنی‌های میانه‌رو نبود، عراق به حمام خونی از جنگ مذهبی تبدیل می‌شد. زرقاوی رودرروی نظامیان آمریکا نجنگید، بلکه تخصص او در کشتن افراد بی‌گناه مسلمان، اعم از شیعه و سنی، از کودک، پیر و جوانان جویای کار گرفته تا زوار اماکن مقدسه، دیپلمات، پزشک و پرستار بود (عاهد، ۲۰۰۶). راهبردهای زرقاوی حتی در مقایسه با بن‌لادن نیز افراطی‌تر بود، به طوری که بن‌لادن با رویکرد او که هدف خود را بیشتر کشتن مسلمانان قرار داده بود، مخالفت داشت. (۵۶۷۳۹۱۶ / yjc.ir).

شگفت‌آور این بود که دولت اردن، که مجالس عزاداری امام حسین (ع) را در روز عاشورا ممنوع کرده بود، اجازه داد مراسم ختم زرقاوی برگزار شود! گرچه گفته می‌شد دولت اردن زرقاوی را تروریست خوانده و رسانه‌های اردن از مرگ او به عنوان یک پیروزی ابراز خشنودی کرده بودند و مراسم یادبود زرقاوی برخلاف میل دولت اردن برگزار شده بود، اما مأموران اردنی سخت‌گیری‌هایی که برای برگزاری مراسم بزرگداشت امام حسین (ع) در حرم حضرت جعفر بن ابی‌طالب به خرج دادند، در مورد ختم زرقاوی انجام ندادند. به همین دلیل، در ۱۰ ژوئن ۲۰۰۶، بعد از نماز، صدها نفر در چادری که برای مراسم ختم ابومصعب زرقاوی در نزدیکی منزل او در شهر زرقا برپا شده بود، گرد هم آمدند. در میان آنان، سرکردگان و فرماندهان ارشد تکفیری اردن حضور داشتند و همگی به سخنرانی‌های تجلیل از زرقاوی گوش می‌کردند و با رهبر جدید و جانشین زرقاوی در سازمان القاعده عراق اعلام همبستگی نمودند.

این افراد که اغلب دارای ریش‌های انبوه مانند سلفی‌های سعودی بودند و به شیوه افغان‌ها لباس پوشیده بودند، از سراسر اردن گرد آمده بودند. از جمله شیخ جراح القداح، از رفقای قدیمی زرقاوی، در این مراسم اعلام کرد: «اگر یک مجاهد بمیرد، صدها تن دیگر جای او را می‌گیرند!» برادر زرقاوی نیز در این مراسم گفت: «زرقاوی در خاورمیانه به الگو تبدیل شده و افکار و اندیشه‌هایش نمی‌میرد و سر شخص لو دهنده او را از تنش جدا می‌کنیم.» در پایان مراسم، حاضران فریاد می‌زدند: «بن‌لادن! نگران نباش، ما همه زرقاوی هستیم!» البته چهار نماینده حزب عمل اسلامی اردن که در مراسم عزای زرقاوی شرکت کرده بودند، توسط دولت اردن به زندان منتقل شدند (روزنامه جمهوری اسلامی، ۲۸ آذر، ۱۳۸۵).

۲,۲. وابستگی دولت اردن به انگلیس و ایالات متحده آمریکا

پادشاهی خاندان هاشمی در اردن، موجودیت خود را مدیون اقدام انگلیسی‌ها در انتقال فرزند شریف حسین به ماورای اردن و سپردن حاکمیت این منطقه به او می‌داند. رشید رضا در این باره می‌نویسد: «انگلیسی‌ها فرزندان ملک حسین را در خدمت به منافع خود، بهتر از او یافتند. پس فیصل را حاکم عراق ساختند تا مبارزان شیعه را در راستای منافع انگلیس آرام کنند و سر جای‌شان بنشانند. همچنین عبدالله (اول) را پادشاه اردن کردند تا دست قبایل عرب را از فلسطین کوتاه کند و این منطقه به‌طور کامل تحت تصرف و نفوذ انگلیسی‌ها قرار بگیرد» (رشید رضا، ۱۳۴۲، جلد ۳، ص ۱۳۹۲).

سال‌ها پس از استقلال، انگلیس همچنان نقش عمده‌ای در تأمین سران امنیتی رژیم اردن داشت و اشخاص انگلیسی در منصب‌های امنیتی و نظامی این کشور مشغول بودند. بعدها نیز ارتباط انگلیسی‌ها با خاندان پادشاهی اردن ادامه یافت، به‌طوری‌که مادر پادشاه فعلی اردن نیز تابعه انگلیس است. پس از کاهش نفوذ انگلیس در خاورمیانه، ایالات متحده آمریکا جای بریتانیا را در اردن گرفت و از آن زمان تاکنون، آمریکا بیشترین تأثیر را در سیاست‌گذاری داخلی و خارجی این کشور ایفا کرده است.

طبیعی است دولت اردن، به دلیل این وابستگی، کاملاً از سیاست‌های اسلام‌هراسانه، ایران‌هراسانه و شیعه‌هراسانه آمریکا تبعیت کند. از همین رو، وزیر اطلاعات اردن از اولین وزرای اطلاعات عرب بود که در مارس ۲۰۰۶ در اجلاس مشترک ضدشیعی کاندولیزا رایس، وزیر خارجه وقت آمریکا، در مصر شرکت کرد. این اجلاس که بلافاصله پس از شکست رژیم صهیونیستی از حزب‌الله لبنان به درخواست آمریکا تشکیل شد، با حضور وزرای اطلاعات و امنیت عربستان، اردن، مصر و امارات برگزار گردید. در این نشست، رایس به مسئولان امنیتی کشورهای حاضر تأکید کرد که برای مقابله با نفوذ حزب‌الله و مقاومت اسلامی باید بر اختلافات شیعه و سنی کار شود (مهتدی، ۱۳۹۲، کد ۱۹۱۶۳۹۷).

۲,۳. نفوذ صهیونیست‌ها در لایه‌های سیاسی و امنیتی اردن

با امضای معاهده وادی عربیه میان رژیم صهیونیستی و اردن، روابط این دو کشور وارد مرحله جدیدی شد و سفارت رژیم صهیونیستی در عمان بازگشایی شد. این تحول باعث افزایش حضور و اثرگذاری صهیونیست‌ها در لایه‌های مختلف رژیم اردن شد. طبیعی بود که صهیونیست‌ها، به

دلیل شکست‌های متعدد از مقاومت اسلامی، که با محوریت نظام جمهوری اسلامی ایران انجام می‌شد، از هرگونه اثرگذاری برای تشویق و ترغیب سیاست‌های شیعه‌ستیزانه در اردن دریغ نکنند. بنابراین، هرچه نفوذ صهیونیست‌ها در اردن افزایش یافته است، سیاست‌های ایران‌هراسانه و شیعه‌هراسانه نیز در این کشور شدت یافته است.

۲.۴. فقر اقتصادی و نیاز شدید مالی اردن به کمک‌های اقتصادی

د: فقر اقتصادی و نیاز شدید مالی اردن به کمک‌های خارجی

اردن جزو کشورهای کوچک با یکی از ضعیف‌ترین اقتصادهای دنیا است که در تأمین بخش زیادی از نیازهای مالی خود به کمک‌های خارجی وابسته است (The World Factbook، ۲۰۲۱). این کمک‌ها عمدتاً در ازای صلح با رژیم صهیونیستی از آمریکا و شیخ‌نشین‌های خلیج فارس دریافت می‌شود.

این کشور با جمعیتی حدود ۱۰ میلیون نفر، بیش از ۹۲ درصد مناطق بیابانی، بیکاری بالا (۲۰ تا ۳۰ درصد)، تورم اقتصادی و فقر (۲۱ درصد جمعیت زیر خط فقر) مواجه است. به دلیل نداشتن منابع نفتی، اقتصاد اردن یکی از پرچالش‌ترین اقتصادها در خاورمیانه محسوب می‌شود و همین امر، کشورهای کمک‌کننده را بر سیاست‌های داخلی و خارجی اردن تأثیرگذار کرده است. آمریکایی‌ها با کمک‌های اقتصادی ناچیز، سیاست‌های خود را به این کشور تحمیل می‌کنند. در کنار آن، عربستان سعودی و سایر کشورهای حوزه خلیج فارس هر ساله کمک‌های اقتصادی به اردن ارائه می‌دهند و در مقابل، انتظار پیروی از سیاست‌های خود، از جمله رویکردهای شیعه‌ستیزانه، را دارند.

از این رو، شیعه‌هراسی در اردن، همانند بسیاری از کشورهای دیگر، به ابزاری کارآمد برای نزدیک شدن به مراکز قدرت، سیاست و اقتصاد جهانی تبدیل شده است. همان‌طور که ملک حسین، شاه پیشین، تلاش می‌کرد با پررنگ کردن خطر بنیادگرایی اسلامی از آمریکا و رژیم‌های همسو با آن کمک مالی دریافت کند، فرزند او، عبدالله دوم نیز بارها تلاش کرده است با پررنگ کردن خطر هلال شیعی، از حمایت مالی غرب و شیخ‌نشین‌های خلیج فارس بهره‌مند شود.

۲.۵. نفوذ فکری سلفیه تکفیری در اردن

و: نفوذ فکری سلفیه تکفیری در اردن

به دلیل روابط گسترده اردن با رژیم سعودی، سعودی‌ها توانسته‌اند در مراکز علمی و تبلیغی

این کشور نفوذ کرده و سیاست‌ها و برنامه‌های شیعه‌ستیزانه خود را اجرا کنند. به‌عنوان مثال، روزنامه «رأی‌الیوم» گزارش داده است که کمپین ملی مطالبه حقوق دانشجویان اردنی اعلام کرده است: در کتاب زبان عربی کلاس پنجم ابتدایی اردن، این پرسش و پاسخ آمده است:

سؤال: نظر شما درباره ابن‌سینا چیست؟

پاسخ: با وجود جایگاه علمی والا، او کافری بی‌دین بوده که به صحابه پیامبر دشنام می‌داده است! شیخ الاسلام ابن تیمیه، غزالی و فارابی او را کافر دانسته‌اند!

کمپین دانشجویان اردنی با ابراز شگفتی از طرح چنین محتوایی در منابع آموزشی اردن، به‌شدت از تکفیر دانشمند بزرگی چون ابن‌سینا انتقاد کرده و وزارت آموزش و پرورش اردن را متهم کرده است که فضا را برای ترویج افکار تکفیری و مسموم در متون آموزشی فراهم کرده است (کیهان، ۲۲ دی ۱۳۹۵).

۶.۲. ایران‌هراسی در لایه‌های سیاسی و امنیتی اردن پس از پیروزی انقلاب اسلامی

شاه حسین، پادشاه قبلی اردن، در زمان رژیم پهلوی از کمک‌های اقتصادی سخاوتمندانه رژیم شاه بهره‌مند بود و در بخشی از سال، مهمان خاندان پهلوی در سواحل دریای خزر در نوشهر بود (مسعود انصاری، بی‌تا، ص ۲۵۶). با این حال، پس از پیروزی انقلاب اسلامی و فرار شاه از ایران، شاه حسین به او روی خوش نشان نداد. پس از تصمیم صدام حسین به تجاوز نظامی علیه ایران، شاه حسین تمام بهره‌مندی‌های قبلی خود از کمک‌های ایران را فراموش کرد و از همان آغاز تجاوز، در کنار صدام قرار گرفت. گفته شده است که اولین گلوله به سمت ایران با مشارکت شاه حسین و صدام شلیک شد. او مرزهای اردن را به روی رژیم متجاوز صدام گشود و بندر عقبه را برای رساندن کمک‌های غرب و شرق به عراق در اختیار گذاشت. همچنین، پرسنل ارتش اردن را به کمک صدام فرستاد که تعدادی از آن‌ها در جنگ کشته و اسیر شدند (خبرگزاری دفاع مقدس، ۲۶ آذر ۱۴۰۱).

شاه حسین حدود پنج هزار نیروی نظامی به عراق اعزام کرد تا وظایف امنیت داخلی را بر عهده بگیرند و نیروهای عراقی برای حضور در جبهه جنگ آزاد شوند. او همچنین در مجامع بین‌المللی به نفع عراق و علیه ایران موضع‌گیری کرده و با کمک‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی فراوان، از رژیم صدام حمایت کرد. در این باره، شاه حسین اظهار داشت: «اگر ضرورت ایجاب کند، نیروهای بیشتری را به عراق اعزام خواهیم کرد» (defapress.ir/۶۷۶۶۸).

این در حالی بود که بخش‌های عمده اردن در اشغال صهیونیست‌ها قرار داشت و شاه حسین، به‌جای جنگیدن با اشغالگران، در جنگ صدام علیه جمهوری اسلامی ایران مشارکت کرد. این سیاست ناجوانمردانه شاه حسین که یقیناً موضع ملت مسلمان اردن نبود، به وابستگی او به سیاست‌های غرب و صهیونیسم اشاره داشت و خشم بنیان‌گذار انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی (ره)، را برانگیخت. امام خمینی بارها از این سیاست نابخردانه شاه حسین انتقاد کردند و حتی در وصیت‌نامه سیاسی خود از او به‌عنوان «نوکر دوره‌گرد آمریکا» یاد کردند (مشرق نیوز، شناسه: ۷۱۳۱۸۸ / mashreghnews.ir).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که سرزمین اردن نقشی بسزا در تاریخ اسلام و تشیع ایفا کرده است. یکی از مهم‌ترین جلوه‌های این نقش، واقعه جنگ موته و شهادت جعفر بن ابی‌طالب (ع)، از پیشگامان اسلام و سردار سپاه مسلمین، است که در این سرزمین رخ داد. مرقد جعفر طیار (ع) که اکنون یکی از زیارتگاه‌های مهم مسلمانان، به‌ویژه شیعیان، به‌شمار می‌رود، نمادی از وحدت و ارادت اسلامی است. این مکان در دوره‌های مختلف تاریخی، از جمله دوران فاطمیان، ملوکیان و عثمانیان، مورد بازسازی و توسعه قرار گرفته و تا امروز، جایگاه ویژه‌ای در میان پیروان اهل‌بیت (ع) دارد.

باین‌حال، مزار جعفر طیار (ع) طی دهه‌های اخیر با محدودیت‌ها و تهدیدهایی مواجه شده است. از جمله، برخی جریان‌های افراطی و تکفیری در اردن، که همسو با تفکرات مشابه در دیگر نقاط جهان اسلام هستند، بارها این مکان مقدس را تهدید کرده و حتی تلاش کرده‌اند آن را تخریب کنند. این رویکرد فرقه‌گرایانه، که برخلاف روحیه تسامح اسلامی و تقریب بین مذاهب است، نشان‌دهنده نفوذ اندیشه‌های افراطی در بخش‌هایی از ساختار اجتماعی و سیاسی اردن است. با وجود این، حرم جعفر بن ابی‌طالب (ع) همچنان الهام‌بخش وحدت اسلامی، نمادی از مقاومت در برابر تکفیر، و محوری برای تقویت پیوندهای میان مسلمانان سراسر جهان باقی مانده است.

پیشنهادها برای بهبود سفرهای زیارتی به حرم جعفر بن ابی‌طالب (ع)

۱. دیپلماسی مذهبی و فرهنگی

تقویت روابط دیپلماتیک بین ایران، اردن، و کشورهای شیعه‌نشین نظیر عراق برای کاهش

تنش‌ها و افزایش همکاری‌های فرهنگی. همکاری با سازمان‌های بین‌المللی نظیر یونسکو برای ثبت و حفاظت از اماکن مقدس و تاریخی اردن، به‌ویژه حرم جعفر بن ابی طالب (ع). تلاش وزارت امور خارجه برای تسهیل صدور ویزای زیارتی و کاهش موانع اداری برای زائران. پیگیری رفع محدودیت‌های امنیتی و ایجاد تسهیلات مناسب برای زائران در زمان‌های خاص زیارتی مانند عاشورا و اربعین.

۲. ارتقای امکانات گردشگری مذهبی

تشویق سرمایه‌گذاری در حریم حرم و ایجاد امکانات اقامتی مناسب با در نظر گرفتن نیازهای فرهنگی و مذهبی زائران.

بهبود حمل‌ونقل و ایجاد مسیرهای مستقیم و امن از کشورهای شیعه‌نشین به اردن نظیر پروازهای مستقیم تهران-امان و نجف-امان.

طراحی بسته‌های گردشگری مذهبی شامل بازدید از اماکن مقدس و تاریخی اردن و تبلیغ آن از طریق رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی.

۳. آموزش و آگاهی‌رسانی

برگزاری سمینارها و کنفرانس‌های بین‌المللی با حضور برجستگان دینی و دانشگاهی برای تقویت همکاری‌های علمی و مذهبی.

راه‌اندازی دوره‌های آموزشی و کمپین‌های اطلاع‌رسانی برای آشنایی با اهمیت مذهبی و تاریخی حرم جعفر بن ابی طالب (ع) و شهدای موته.

تولید محتوای رسانه‌ای به‌منظور تقویت آگاهی عمومی و کاهش زمینه‌های فرقه‌گرایی.

۴. تقویت ارتباطات مردمی و مذهبی

تأسیس انجمن‌های فرهنگی و مذهبی مشترک با اندیشمندان اردنی برای ترویج گفتگو و همکاری.

برگزاری مراسم‌های مذهبی مشترک با محوریت حرم جعفر بن ابی طالب (ع) که می‌تواند به تقریب مذاهب و تقویت پیوندهای فرهنگی و مذهبی کمک کند.

منابع و مأخذ

- خامه یار، احمد (۱۳۹۲). مزارات اهل بیت پیامبر(ص) در اردن و فلسطین اشغالی. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۸۳، پاییز.
- رشید رضا، محمد (۱۳۴۲ق). مقالات الشیخ رشید رضا السیاسیه. مجله المنار، ۳۰ جمادی الاخره.
- رضانژاد، عزالدین (۱۳۹۱). سرزمین های جهان اسلام: اردن (۱ و ۲). اندیشه تقریب، سال هشتم، شماره ۳۰، بهار.
- زارع خورمیزی، محمدرضا (۱۴۰۱). شیعه هراسی روی دیگر اسلام هراسی معاصر. تهران: نشر دانشگاه بین المللی اهل بیت(ع).
- شرفیات، عبدالمحمد (۱۳۹۵). داعش: تاریخچه، ساختار، عقاید و افکار. قم: دارالاعلام لمدرسه اهل بیت.
- صالحی شامی، محمد بن یوسف (۱۴۱۴ق). سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد. تحقیق عادل احمد عبدال موجود و علی محمد معوض، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- صدقیان، محمد صالح (۱۳۹۳). اردن مهد پرورش و آموزش تروریست های داعش. خبرگزاری دفاع مقدس، ۱۶ بهمن.
- الصفدی، صلاح الدین خلیل بن ایبک (۱۴۲۰ق). الوافی بالوفیات. المحقق: أحمد الأرناؤوط و ترکی مصطفی، بیروت: دار إحياء التراث.
- ضرغامی، برزین؛ سید محمدجواد شوشتری و سلمان انصاری زاده (۱۳۹۳). ژئوپلیتیک شیعه یا هلال شیعه (مبانی، اهداف و رویکردها). مجله پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۱، بهار.
- عاهد، سعید (۲۰۰۶). الاتحاد الاشتراکیه، القدس العربیه. شماره ۵۲۹۷، ۹ ژوئن.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- مسعود انصاری، احمد علی (بی تا). من و خاندان پهلوی. تنظیم و نوشته محمد برقی و حسین سرفراز، تهران: پیکان.
- مقدسی، محمد بن احمد (بی تا). أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم. بیروت: دار صادر.
- . موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۷۷). دایره المعارف بزرگ اسلامی. مرکز دایره المعارف بزرگ

اسلامی، تهران، چاپ دوم.

مهتدی، محمدعلی (۱۳۹۲). افراط‌گرایی و تقابل شیعه-سنی: چالش پیش روی جهان اسلام. دیپلماسی ایرانی، ۵ خرداد، کد ۱۹۱۶۳۹۷.

. واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). المغازی. تحقیق مارسدن جونس، بیروت: موسسه اعلمی،

چاپ سوم.

Ewing, Richard (۱۹۹۹). Prince's Secretary Mum Who .

.Married a King. Coventry Evening Telegraph, ۵ February

Shia Rights Watch (۲۰۱۲). Anti-Shi'ism. Retrieved ۱۱ .

.December

منابع اینترنتی

. روزنامه جمهوری اسلامی (۱۳۸۵). شماره ۷۹۴۵، سه‌شنبه ۲۸ آذر.

روزنامه کیهان (۱۳۹۵). شماره ۲۱۵۳۴، چهارشنبه ۲۲ دی.

aabineh.blogfa.com

alwaght.com

fa.wikishia.net

montazeromid.blogfa.com

parssea.org

shiawaves.net

irdiplomacy.ir

mashregnews.ir

valiasr-aj.com

bbc.com

.خامه یار، احمد، مزارات اهل بیت پیامبر(ص) در اردن و فلسطین اشغالی، فصلنامه وقف

میراث جاویدان، شماره ۸۳، پاییز ۱۳۹۲.

رشید رضا، محمد، مقالات الشیخ رشید رضا السیاسیه، مجله المنار، ۳۰ جمادی الاخره

.۱۳۴۲

- رضانژاد، عزالدین، سرزمین‌های جهان اسلام: اردن (۱ و ۲)، اندیشه تقریب سال هشتم، شماره ۳۰، بهار ۱۳۹۱.
- روزنامه جمهوری اسلامی، شماره ۷۹۴۵، سه‌شنبه ۲۸ آذر ۱۳۸۵.
- روزنامه کیهان، شماره ۲۱۵۳۴، چهارشنبه ۲۲ دی ۱۳۹۵.
- زارع خورمیزی، محمد رضا، شیعه‌هراسی روی دیگر اسلام هراسی معاصر، تهران: نشر دانشگاه بین المللی اهل بیت (ع)، ۱۴۰۱.
- شریقات، عبدالمحمد، داعش، تاریخچه، ساختار، عقاید و افکار، قم: دارالاعلام لمدرسه اهل بیت، ۱۳۹۵.
- صالحی شامی، محمدبن یوسف، سبیل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، تحقیق عادل احمد عبد الموجود و علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق.
- صدقیان، محمد صالح، اردن مهد پرورش و آموزش تروریست‌های داعش، خبرگزاری دفاع مقدس، ۱۶ بهمن ۱۳۹۳.
- الصفدی، صلاح‌الدین خلیل بن ایبک، الوافی بالوفیات، المحقق: أحمد الأرنؤوط و ترکی مصطفی، بیروت، دار إحياء التراث - بیروت، ۱۴۲۰.
- ضرغامی، برزین، سید محمد جواد شوشتری و سلمان انصاری زاده، ژئوپلیتیک شیعه یا هلال شیعه (مبانی، اهداف و رویکردها)، مجله: پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۱، بهار ۱۳۹۳.
- عاهد، سعید، الاتحاد الاشتراکیه، القدس العربیه، شماره ۵۲۹۷، ۹ ژوئن ۲۰۰۶.
- کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- مسعود انصاری، احمد علی، من و خاندان پهلوی، تنظیم و نوشته محمد برقی و حسین سرفراز، تهران: پیکان، بی تا.
- مقدسی، محمد بن احمد، أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم، بیروت - لبنان: دار صادر، بی تا.
- مقدسی، محمد بن احمد، أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم، ۱ ج. بیروت - لبنان: دار صادر، بی تا.
- موسوی بجنوردی، کاظم، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ش.
- مهتدی، محمدعلی، افراط‌گرایی و تقابل شیعه - سنی چالش پیش روی جهان

اسلام، دیپلماسی ایرانی، ۵ خرداد ۱۳۹۲، کد: ۱۹۱۶۳۹۷.
 واقدی، محمد بن عمر، المغازی، تحقیق مارسدن جونس، بیروت، موسسه علمی، چاپ سوم،
 ۱۴۰۹ق.

Ewing, Richard (۵February ۱۹۹۹). "Prince's secretary mum who married a king". Coventy Evening Telegraph. Retrieved ۲۹ June ۲۰۱۳

Shia Rights Watch. "Anti-Shi'ism", Retrieved ۱۱ December ۲۰۱۲.

<http://aabineh.blogfa.com/۱۰/۱۳۹۰/?p=۲>

<http://alwaght.com/fa/N/ews/۱۳۸۰۳۲>

http://fa.wikishia.net/view/اردن/#cite_note-۱۶.

<http://montazeromid.blogfa.com/author/montazeromid?p=۱>

<http://parssea.org/?p=۶۷۲۶>

<http://shiawaves.net/persian/islam/۳۴۳۹-۲۰۱۴-۱۲-۲۴-۲۱-۴۳->

۴۰.

<http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/۱۹۶۴۰۷۱>

<http://www.mashreghnews.ir/fa/news/۲۳۴۹۴۱>

<https://aftabnews.ir/fa/news/۱۹۳۱۴۸>

<https://defapress.ir/fa/news/۴۰۳۰۲>

<https://defapress.ir/fa/news//۶۷۶۶۸>

https://en.wikipedia.org/wiki/Saudi_Arabian-led_intervention_in_Yemen

[https://en.wikipedia.org/wiki/Yemeni_Civil_War_\(۲۰۱۰present\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Yemeni_Civil_War_(۲۰۱۰present))

<https://fa.alalamtv.net/news/۱۹۶۲۶۲۱>

<https://fa.shafaqna.com/news//۷۸۸۶۱۹>.

<https://hawzah.net/fa/News/View/۸۰۴۷۷/https://hawzah.net/fa/>

News/View/۸۰۴۷۷/

<https://images.hamshahrionline.ir/hamnews/۱۳۸۵/۸۵۰۳۲۱/news/kharj.htm>.

<https://iuvmprss.com/fa/۹۵۷۳>

<https://old.aviny.com/news/۸۳/۰۹/۲۳/۰۹.aspx>

<https://tn.ai/۲۹۴۲۴۸>

<https://www.hawzahnews.com/news/۴۶۶۴۷۷>

<https://www.irna.ir/news/۸۳۱۵۷۴۳۹>

<https://www.irna.ir/news/۸۳۱۵۷۴۳۹>

<https://www.irna.ir/news/۸۳۱۵۷۴۳۹/>

<https://www.isna.ir/news/۹۷۰۸۱۰۰۴۸۹۵>

<https://www.mashreghnews.ir/news/۱۵۶۴۱۷>

<https://www.mashreghnews.ir/news/۲۴۸۶۷/>

<https://www.mashreghnews.ir/news/۳۰۵۵۱>

<https://www.mashreghnews.ir/news/۷۱۳۱۸۸>.

<https://www.tasnimnews.com/fa/news/۱۲۷۵۴۵/۰۶/۰۶/۱۳۹۲>

<https://www.valiasr->

<aj.com/persian/shownews.php?idnews=۱۳۸۲>

<https://www.yjc.ir/fa/news/۵۶۷۳۹۱۶>

<https://www.yjc.ir/fa/news/۵۶۷۳۹۱۶/>

<razavi.apr.ir.۱۳۹۳> .

<www.bbc.com> ۰۸/۲۰۰۹